

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال چهاردهم، شماره‌ی پنجاه‌وششم، تابستان ۱۴۰۲، صص ۸۶-۵۳
(مقاله علمی - پژوهشی)

بازیابی باغ‌های قصبه‌ی شاه عبدالعظیم در دوره‌ی قاجار با استناد به متن‌های تاریخی

سیاوش درودیان^۱

چکیده

در دوره‌ی ناصرالدین شاه قاجار فعالیت‌های عمرانی زیادی در شهر ری (قصبه‌ی شاه عبدالعظیم) صورت گرفت که از جمله آن‌ها ساخت تعدادی باغ بود. وجود نام باغ‌های بسیار در متن‌های تاریخی این دوره، نشان از فراوانی آن‌ها دارد، اما با تخریب‌ها و ساخت و سازهای گسترده و گسترش و یکپارچگی تهران و ری در دوره‌ی مدرن، حتی نام بسیاری از این باغ‌ها نیز باقی نمانده است. این پژوهش نخست در پی یافتن نام و نشان این باغ‌ها و در مرحله‌ی بعد مکان‌یابی آن‌ها در شهر ری معاصر است تا ضمن معرفی، بتوان گام نخست را برای حفاظت از بقایای این آثار تاریخی برداشت. در این پژوهش با مطالعه‌ی متن‌های تاریخی و یافتن سرنخ‌هایی از موضوع و در ادامه بررسی تصویرهای هوایی قدیمی تلاش شده است مکان باغ‌ها در صورت امکان پیدا شود. این پژوهش نشان می‌دهد دست کم سیزده باغ در اطراف این قصبه‌ی کوچک ساخته شده بود. از این تعداد، تنها بخش‌هایی از شش باغ طغرلیه، طوطی، ملک‌التجار، حسین‌آباد، صفائیه و دولت‌آباد در حال حاضر باقی است. از سایر باغ‌ها یا تنها نامشان مشخص شده و جایشان پیدا نشده است و یا با وجود پیدا شدن مکان، کاملاً تخریب شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: باغ ایرانی، شهر ری، قصبه‌ی شاه عبدالعظیم، دوره‌ی قاجار.

۱. استادیار گروه معماری و مرمت، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
s.doroodian@srbiau.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۸ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

مقدمه

شناخت باغ‌های تاریخی یک شهر به مثابه عنصر معماری به درک بهتری از تاریخ و هویت آن شهر رهنمون خواهد شد. شهر تروتمند ری که پیش از خرابی به‌دست مغولان در دوره‌های مختلف مرکز حکومتگران بود، در زمینی حاصلخیز قرار دارد که با داشتن قنات‌های زیاد، آب کافی برای برپا کردن باغ‌ها و گردشگاه‌های باشکوه داشته است. قدیمی‌ترین این باغ‌ها که در متن‌های کهن آمده، متعلق به قرن سوم بود که یعقوبی از آن‌ها یاد کرده است و در دوره‌های بعدی نیز نام باغ‌های دیگری همچون باغ «شوربا» با عنوان «سرای امیر اینانج» در دوره سلجوقی (قرن ششم) دیده می‌شود (کریمان، ۱۳۵۴: ۳۴۰-۳۴۱). پس از تخریب شهر به‌دست مغولان تا دوره قاجار اطلاع دقیقی از وضعیت باغ‌های ری در دست نیست، اما در دوره ناصرالدین شاه قاجار، قصبه شاه عبدالعظیم تبدیل به گردشگاهی برای مردم پایتخت شد و فعالیت‌های عمرانی در آن وسعت و شدت گرفت. از جمله این فعالیت‌ها، احداث تعدادی باغ در این قصبه بود. مادام دیولافوا که در همین زمان به ایران آمده بود گزارش کرده است که در شمال شهر ری باغ‌های زیادی با دیوارهای گلی وجود داشت (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۴۶). بینینگ نیز ضمن تأکید بر وجود باغ‌های زیاد در ری، عمده درختان آنجا را صنوبر، توت، گردو و نارون نام برده است (Binning, 1857: 224). با این حال، با بلعیده شدن ری به دلیل گسترش تهران به سوی آن، بسیاری از این باغ‌ها یا از میان رفتند و یا بخش‌های بزرگی از آن‌ها تخریب شدند، به طوری که شناسایی آن‌ها تقریباً ناممکن است.

در این پژوهش صرفاً با بررسی متن‌ها، عکس‌ها و نقشه‌های تاریخی، سعی در یافتن و دنبال کردن سرنخ‌هایی شده است با یافتن نام این باغ‌ها، در حد امکان جای آن‌ها نیز روی نقشه مشخص شود، تا علاوه بر حفاظت از این اسناد تاریخ تمدنی، بتوان به تصویری خواناتر از ساختار و هویت این قصبه تاریخی دست یافت. بنابراین، آنچه هنوز به نام باغ در کنار برخی مزارها باقی مانده یا در افواه عمومی شایع است، اما در متن‌های تاریخی یافته نشده، در این بررسی وجود ندارد.

پرسش‌های تحقیق

۱. باغ‌های قاجاری شهر ری در کجای این شهر احداث شده بودند؟

۲. چه بخش‌ها یا نشانه‌هایی از این باغ‌ها هنوز باقی مانده است؟

پیشینه پژوهش

نخستین کسی که به باغ‌های شهر ری اشاره کرده حسین کریمان است. وی در کتاب *ری باستان* (کریمان، ۱۳۵۴: ۳۴۰-۳۴۱) با استناد به متون کهن، تنها به باغ‌های قرن سوم نظیر باغ فولاد و باغ شورا در دوره سلجوقی اشاره کرده، اما هیچ اشاره‌ای به باغ‌های پرشمار دوره قاجار نداشته است. دهه‌ها بعد از کار کریمان، غلام‌نژاد و حناچی در تحقیقی جامع به باغ صفائیة ری، بانی، حدود و معماری و... آن پرداخته‌اند (غلام‌نژاد و حناچی، ۱۳۹۰). در این پژوهش با موشکافی در ساختار کالبدی باغ صفائیة، دوره‌های مختلف آن نیز مورد کاوش قرار گرفت و با عکس‌های هوایی تاریخی، کل کار مستند شده است. ابراهیمی نیز یک دهه پس از غلام‌نژاد و حناچی، بار دیگر به باغ صفائیة پرداخته است (ابراهیمی، ۱۴۰۱)، اما اطلاعات بیشتری درباره آن ارائه نکرده است. سایر باغ‌های ری، کاملاً ناشناس باقی مانده و هیچ پژوهشی درباره آن‌ها انجام نشده است.

روش پژوهش

روش این پژوهش تاریخی تحلیلی است و جمع‌آوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است. در این روش با بررسی متن‌های تاریخی دوره قاجار، حدود احتمالی قرار گرفتن باغ مفروض شده و سپس با بررسی و تحلیل نقشه‌ها و تصاویر هوایی و انطباق آن با متن‌های پیش گفته، به اثبات این فرضیه پرداخته شده است.

نگاهی گذرا به اهمیت قصبه شاه عبدالعظیم در دوره قاجار

تاریخ ری پس از حمله مغول، ابتدا ۶۱۷ ق، سپس ۶۲۱ ق و در نهایت ۶۸۳ ق (کریمان، ۱۳۷۱: ۲۱۱-۲۱۳) و ویرانی گسترده آن تا دوره قاجار چندان روشن نیست، اما در دوره قاجاری به دلیل وجود بقعه شاه عبدالعظیم و گسترش بافت اطراف آن، همه‌جا در متن‌ها به جای نام ری، نام «قصبه شاه عبدالعظیم» دیده می‌شود. به دلیل وجود همین بقعه و دیگر زیارتگاه‌ها، این منطقه به مهم‌ترین تفرجگاه مردم تهران بدل شد و

مردم چه برای زیارت و یا گردش آخر هفته، با هر وسیله‌ای از تهران به آنجا می‌رفتند (بنجامین، ۱۳۶۳: ۱۱۵). به همین دلیل نیز بود که نخستین راه آهن ایران در دوره ناصری، تهران را به شاه عبدالعظیم متصل می‌کرد. به علاوه، چون قصبه شاه عبدالعظیم بر سر شاهراه دارالخلافه به مناطق جنوبی کشور قرار داشت، اهمیت آن بیشتر شده و گسترش آن نیز به سمت پایتخت جهت یافت. در منابع متعدد از دیدار شاه یا سایر درباریان از این منطقه تفرجگاهی سخن به میان آمده است و ناصرالدین شاه نیز سرانجام در روز جشن پنجاهمین سال سلطنت، به هنگام زیارت در همین بقعه به قتل رسید. در دوره قاجار باغ‌های زیادی در این منطقه تفرجگاهی احداث شد و جهانگردان ایرانی و فرنگی بسیاری، با اتراق در آنجا یا صرفاً دیدار از این آثار، گزارش‌های کوتاه یا مفصلی درباره آن‌ها ارائه کرده‌اند.

شرح باغ‌های شاه عبدالعظیم در متن‌های تاریخی

وصف باغ‌هایی که در زیر به آن‌ها اشاره خواهد شد، بر اساس سفرنامه‌ها و خاطرات دوره قاجار گردآوری شده است. گردشگران و مسافرانی که از این قصبه تاریخی عبور کرده بودند، توضیحاتی کوتاه یا بلند، درباره برخی باغ‌ها و کارکردهای آن‌ها ارائه داده‌اند؛ مثلاً اینکه آن باغ، باغی دولتی بوده یا خصوصی و یا باغی که در آن آرامگاه شخص یا اشخاص معینی قرار داشته است. بخش اعظم این باغ‌ها در خود قصبه و دو مورد خاص نیز خارج از آن واقع بودند که جای دقیق تمامی باغ‌های یافته شده روی نقشه کلی شهر ری در تصویر ۲۰ آورده شده است.

باغ طغرلیه

برج طغرل، برجی تنها و نیمه ویران در بیابان‌های ری بود، اما در سال ۱۳۰۲ق به دستور ناصرالدین شاه تعمیر و دورتادور آن نیز باغی احداث شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۱۴) که امروزه تنها محوطه کوچکی از آن باقی مانده است. لازم به یادآوری است که این برج پیش از تعمیرات دوره ناصری، به نام «برج یزید» معروف بود و در بسیاری از طرح‌های اروپاییان (مثل فلانندن) به همین نام آمده است (تصویر ۱)، اما با پژوهشی که

بازیابی باغ‌های قصبه شاه عبدالعظیم در دوره قاجار... | ۵۷

اعتمادالسلطنه در دوره ناصری انجام داد، این برج به نام «برج طغرل» معروف شد و به همین نام باقی ماند. گرچه برخی پژوهشگران در انتساب این بنا به طغرل تردید دارند (محیط طباطبایی، ۱۳۶۶). اعتمادالسلطنه به روشنی از احداث باغی به نام طغرل بعد از تعمیرات بنا نام برده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۸۵) (تصویر ۲). در گزارش کلود آنه نیز به قهوه‌خانه، درختان میوه و درخت ارغوان و نهری درون این باغ اشاره شده است (آنه، ۱۳۶۹: ۶۲-۶۳).

تصویر ۱: برج طغرل پیش از تعمیرات و احداث باغ اثر فلاندن که در زیرنویس عکس به نام «برج یزید» آورده شده است.

(Flandin; Cost. 1976: PL.XXXIV)

تصویر ۲: تصویر باغ طغرلیه. برج طغرل در انتهای تصویر مشخص است.

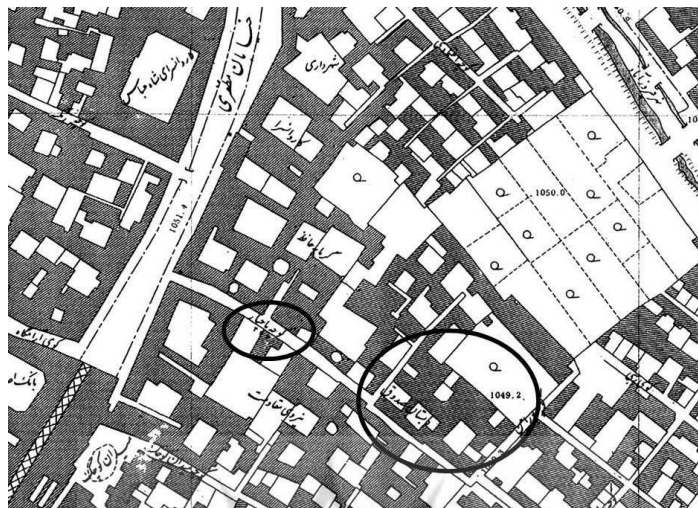
(Viollet, no. HV697)

باغ مهدعلیا

باغی که گویا دارالحکومه ری در دوره قاجار بود، به نام باغ «مهدعلیا» شهرت داشت که لقب مادر ناصرالدین شاه است. اعتمادالسلطنه ابتدا در خاطرات خود به سال ۱۳۰۱ق آنجا را دارالحکومه نامیده (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۵: ۲۹۷) و بار دیگر در سال ۱۳۰۳ق در المآثر و الآثار نیز آن را به همین نام خواند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۱۴)، اما نشانی دقیق تری نداده است. در گزارش سفر محمدتقی رکن الدوله، به قلم افضل الملک، که به سال ۱۳۰۹ق برای به دست گرفتن حکومت فارس، از تهران به سمت شیراز حرکت کرد آمده است:

«ابتدای مغرب، وارد زاویه مقدسه شده، در باغ مرحومه مهدعلیا - طاب ثراها- که از عمارات دولتی است، منزل کردیم. این عمارت همیشه سپرده به حاکم زاویه مقدسه است و میز و مبل و سرایداران دولتی دارد. هریک از والیان محترم که به ایالات ممالک ایران مأمور می‌شوند، در این باغ منزل می‌کنند» (افضل الملک، ۱۳۸۴: ۱۵-۱۶).

مکان دقیق این باغ نام برده نشده است، اما طبق نوشته عین السلطنه در سال ۱۳۱۱ق در کوچه‌ای نزدیک به ورودی بازار شاه عبدالعظیم قرار داشت (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۵۵۶). طبق سندی به سال ۱۳۰۹ شمسی در سازمان اسناد و کتابخانه ملی تحت عنوان «مکاتبات میان هیئت وزراء، وزارت مالیه، و وزارت معارف درباره واگذاری قسمت بیرونی عمارت مهدعلیا واقع در حضرت عبدالعظیم به مدرسه دولتی عظیمیه» آمده است چون مدرسه دولتی عظیمیه از حیث مکان در مضیقه است، بیرونی عمارت مهدعلیا به این مدرسه اختصاص یابد (ساکما، سند شماره ۳۱۰/۵۱۷۳۱). بنابراین، مشخص می‌شود مدرسه عظیمیه در جوار این باغ قرار داشته است. استاد جواد صفی‌نژاد که تا کلاس ششم به این مدرسه می‌رفت، در مصاحبه‌ای درباره جای آن گفته است: «یادم هست مدرسه ما در شاه عبدالعظیم، نزدیک بازار و در کوچه پانچنار بود» (صفی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۷). کوچه پانچنار طبق نقشه سال ۱۳۴۷ سازمان نقشه‌برداری کشور، در شمال شرقی بازار قرار داشت و می‌توان روی نقشه مدرسه‌ای به نام «صدوق» را در این مکان مشاهده کرد. (تصویر ۳)

تصویر ۳: کوچه پاچنار و دبستان صدوق در نقشه سال ۱۳۴۷ ش
(سازمان نقشه‌برداری، بخشی از نقشه هوایی ۱۳۴۷ به شماره 31-C4)

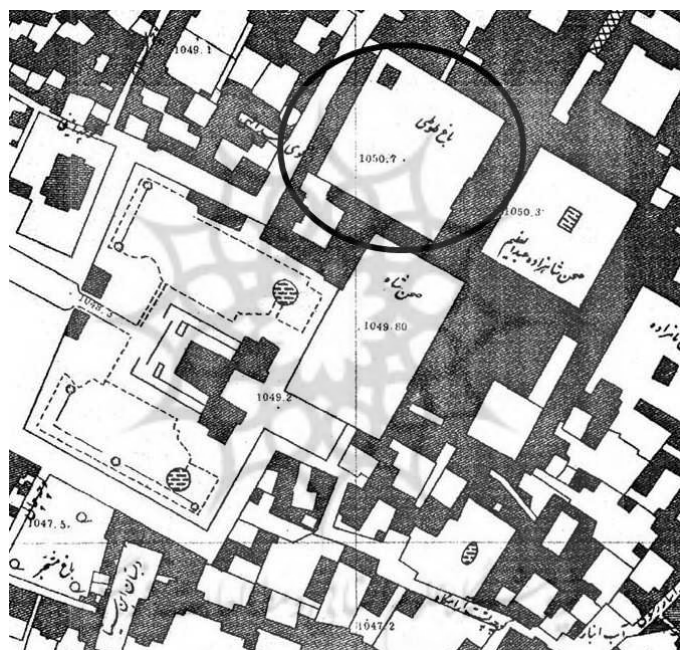
در دورترین بخش تصویر هوایی میتل هولتسر به سال ۱۹۲۵ م (۱۳۰۳ شمسی) جای این عمارت و باغ پشت آن به چشم می‌آید. (تصویر ۴)

تصویر ۴: مکان عمارت و باغ مهدعلیا در قسمت انتهایی تصویر در سال ۱۳۰۳ شمسی بر روی تصویر هوایی میتل هولتسر
(Mittelholzer, 1926: Abb.40)

باغ طوطی

این باغ که در متن‌های متعددی از آن یاد شده است، در نقشه سال ۱۳۴۷ ش نیز کاملاً مشخص است (تصویر ۵). اما آنچه مهم است آن است که از دوره قاجار به دلیل مجاورت این باغ با مقبره شاه عبدالعظیم به گورستان کوچکی تبدیل شده بود. درباره وجه تسمیه این باغ در سفرنامه محمدتقی رکن‌الدوله به قلم افضل‌الملک انتساب به «طوطی خانم زندیه» ذکر شده است (افضل‌الملک، ۱۳۸۴: ۲۸).

تصویر ۵: موقعیت باغ طوطی

(سازمان نقشه‌برداری، بخشی از نقشه هوایی ۱۳۴۷ به شماره 31-D4)

باغ دولت‌الدوله

باغی که معروف به دولت‌الدوله بود و تنها زن‌ها را به آنجا راه می‌دادند، طبق گفته مونس‌الدوله تبدیل به بیمارستان فیروزآبادی شده است. این باغ برای زنانی که از زیارت بی بی شهربانو باز می‌گشتند، قرقگاهی زنانه بود (مونس‌الدوله، ۱۳۸۶: ۱۳۷) (تصویر ۶).

تصویر ۶: عکس هوایی بیمارستان فیروزآبادی و خیابان اصلی ری در سال ۱۳۳۵ شمسی (چپ) و تصویر بنا در سال ۱۳۳۱ شمسی (راست)
(راست: افروند و پوربخشنده، ۱۳۸۱: ۲۲۷؛ چپ: سازمان نقشه‌برداری - بخشی از عکس هوایی شماره ۱۱۵ ۵۰۰۱ ۵۶)

باغ حاجی میرزا آقاسی

حاجی میرزا آقاسی، صدراعظم محمدشاه قاجار در سال‌های ۱۲۵۱ تا ۱۲۶۴ ق املاک بی‌شماری در جای‌جای ایران داشت. از جمله این املاک، باغ و قناتی را می‌توان نام برد که وی در شاه عبدالعظیم به سال ۱۲۵۳ ق خرید. در کتابچه *قبالجات خزانة مبارکه* آمده است که این باغ را علی‌اکبرخان کاشی به حاجی میرزا آقاسی به تاریخ ۱۳۵۳ ق فروخت و باغ از قنات مشهور به اکبرآباد مشروب می‌شد (بیانی، ۱۳۸۷: ۱۱۳). ضمناً در کتابچه *املاک حاجی میرزا آقاسی*، به احداث بنایی شامل سه‌دری تحتانی و فوقانی و آشپزخانه و شربت‌خانه و طویله و بهاربند در این باغ اشاره شده است (همان، ۲۶۳). در *سفرنامه حسنعلی‌خان افشار* به سال ۱۲۶۵ ق (تقریباً سه ماه بعد از مرگ آقاسی) آمده است وی در این باغ منزل کرده و تالار آن را دیده که فرش کرده بودند (افشار، ۱۳۸۲: ۶۹). حدود این باغ با اینکه در سند ذکر شده است، به دلیل تغییر نام‌های متأخر بر ما چندان مشخص نیست: «حدی به نهر مقصودآباد و شارع عام و باغات زاویه

مقدسه، حدی به شارع عام ورامین و قطعه زمین و حدی به شارع مقدسه و باغ کهنه ری» (بیانی، ۱۳۸۷: ۱۱۳).

نه نهر مقصود آباد امروز مشخص است و نه باغ کهنه ری، اما با فرض نزدیک به واقع، اگر «شارع عام ورامین»، همین خیابان ورامین موجود و «شارع مقدسه» خیابان اصلی در نقشه سال ۱۳۴۷ ش باشد، مکان این باغ جایی در تقاطع این خیابان با خیابان اصلی شاه عبدالعظیم بوده است. در تصویر هوایی ۱۳۳۵ ش، در این مکان هنوز باغی به چشم می آید. (تصویر ۷)

تصویر ۷: جای احتمالی باغ حاجی میرزا آقاسی روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی.

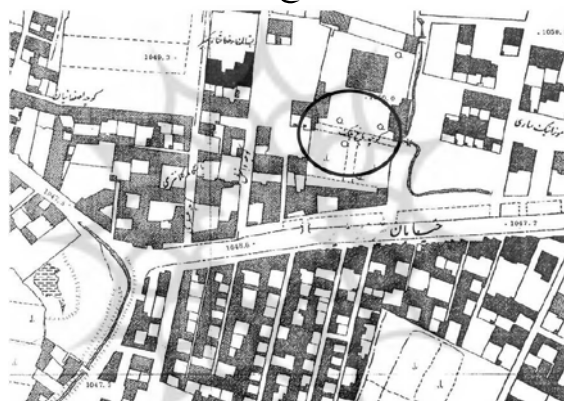
۱: خیابان ورامین؛ ۲: خیابان اصلی به سمت شاه عبدالعظیم

(سازمان نقشه برداری - بخشی از عکس هوایی شماره ۱۱۵ ۵۰۰۱ ۵۶)

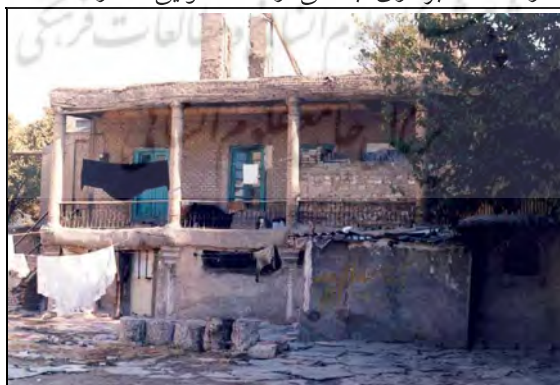
باغ ملک التجار

در سفرنامه سدیدالسلطنه به سال ۱۳۱۴ ق، هنگام ورود از سمت جنوب به قریه شاه عبدالعظیم اشاره به این باغ شده است و از آن با عنوان «اولین عمارتی که از کنار آن گذشته» نام برده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۱۳۲). بنابراین، این بنا باید در جنوبی ترین نقطه قریه سابق بوده باشد. لقب ملک التجار در این هنگام متعلق به «حاج محمد کاظم

ملک‌التجار» بود (شهواری، ۱۳۸۴: ۱۲) که پدر «حسین ملک»، بنیانگذار کتابخانه و موزه ملک در تهران است. نظام‌الملک نیز اشاره به استراحت و صرف نهار در این باغ کرده است (سفرنامه تهران به شیراز نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۹۵). در نقشه هوایی سال ۱۳۴۷ش نیز هنوز نام «کوچه باغ ملک» در چهارصد متری غرب بقعه شاه عبدالعظیم بر روی نقشه دیده می‌شود (تصویر ۸). طبق بررسی افروند و پوربخشنده در سال ۱۳۸۱ ش، تنها بخش کوچکی از باغ و تنها دو بنای شرقی و غربی از سه ساختمان داخل آن برجامانده است (افروند و پوربخشنده، ۱۳۸۱: ۳۰۰) (تصویر ۹). ساختمان اصلی که فروریخته و اکنون وجود ندارد، خود موضوع پژوهشی جداگانه است.

تصویر ۸: نام کوچه باغ ملک بر روی نقشه هوایی سال ۱۳۴۷ (سازمان نقشه‌برداری. بخشی از نقشه هوایی شماره 31-D3)

تصویر ۹: بقایای ساختمان شرقی در باغ ملک (افروند و پوربخشنده، ۱۳۸۱: ۳۰۱)

باغ معزالملک

باغ دیگر متعلق به معزالملک بود که اعتمادالسلطنه در سال ۱۳۰۹ق آن را نه در خود شهر بلکه در جنوب آن، بین شاه عبدالعظیم و کهریزک، در روستایی به نام «خیرآباد» نام برده و در آنجا نهار خورده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۵: ۸۱۰). نویسنده ناشناس سفرنامه نظام الملک (احتمالاً منشی وی) نیز نام «ملک معزالملک» را آورده، اما به شکل ده خیر، نه خیرآباد (سفرنامه تهران به شیراز نظام الملک، ۱۳۴۴: ۱۹۵). توضیح آنکه ده خیر در جنوب شرقی خیرآباد و در جاده ورامین واقع است، نه راه قم. در صورتی که ادامه مسیر نشان می دهد منظورش همان خیرآباد است؛ زیرا بعد از آنجا به حسن آباد رفته است (همان، ۱۹۶) (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰: موقعیت روستاهای اطراف شاه عبدالعظیم روی نقشه اشتال

۱- ده خیر ۲- خیرآباد ۳- حسن آباد

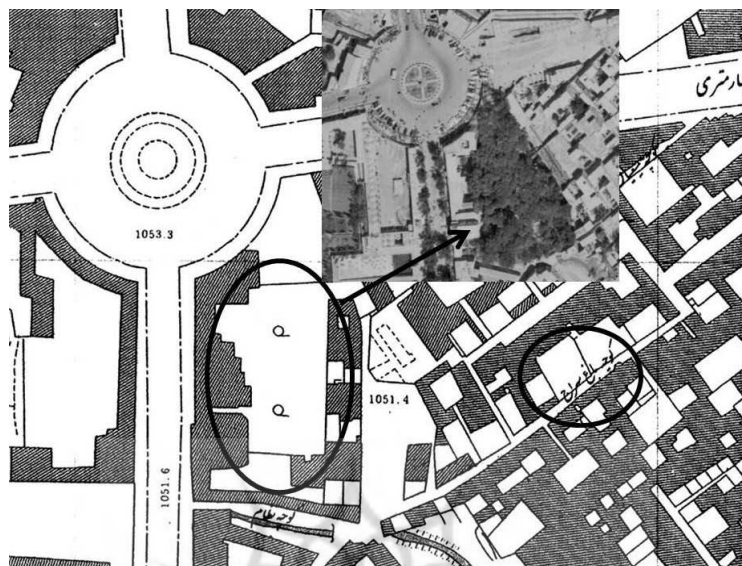
(Stahl, 1896)

باغ اعتضادالسلطنه

شاهزاده علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، عموی ناصرالدین شاه قاجار مردی متجدد و ترقی‌خواه بود که به ریاست دارالفنون و وزارت علوم نیز رسید (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۳۲). نام باغ او در قریه شاه عبدالعظیم در سفرنامه ناصرالدین شاه آورده شده است، اما مکان آن مشخص نیست. وی یکبار در ابتدای سفر پس از زیارت شاه عبدالعظیم به نوشیدن چای عصرانه در این باغ اشاره می‌کند (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۲: ۷) و یکبار نیز در انتهای سفر (همان، ۲۲۸). در سفرنامه عضدالملک از تهران به عتبات مکان این باغ را «درب دروازه آن بقعه شریفه» نام برده و اشاره به آب‌نما و فواره‌ای در آن کرده است (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۲۶). در حال حاضر به نظر چیزی از این باغ باقی نمانده است.

باغ سراج‌الملک

در خاطرات سردار ظفر بختیاری در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۱ق از این باغ نام برده شده است که در آنجا سلطان محمدخان سردار اشجع منزل کرد و سردار ظفر نیز نیم ساعتی را در آنجا گذراند، اما هیچ اطلاع دیگری به دست نداده است (سردار ظفر بختیاری، ۱۳۷۲: ۱۹۴). این باغ بار دیگر در تحصن و سپس توقیف حاج آقا حسین طباطبائی قمی (پدر بزرگ امام موسی صدر) در سال ۱۳۵۴ق (۱۳۱۴ش) که از عراق به ایران آمد بر سر زبان‌ها افتاد (شمس آبادی، ۱۳۸۹). در نقشه هوایی سال ۱۳۴۷ش در جنوب شرقی میدان اصلی شهر ری، عبارت «کوچه باغ سراج» دیده می‌شود، و در ابتدای کوچه نیز باغی وجود دارد (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: نام کوچه باغ سراج روی نقشه هوایی سال ۱۳۴۷ - بالا: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش و تصویر درختان یک باغ (بخشی از نقشه هوایی 31-C4 و عکس هوایی ۱۱۳ ۵۰۰۱ ۵۶)

باغ حسین آباد و قلعه ظهیریه

در المآثر والآثار درباره باغ حسین آباد به سال ۱۲۷۶ ق آمده است: «آباد ساختن و دایر کردن اراضی شهر ری که با سه رشته قنات به میرزا محمدحسین فراهانی دبیرالملک سپرده شد به تاریخ مذکور، و این آبادی همان حسین آباد است که به اسم دبیرالملک باشد و در آنجا کارخانه زری بافی هم در کمال آراستگی برپا بود» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۹۹). در سفرنامه ناصرالدین شاه به سال ۱۲۸۷ قمری (۱۲۴۹ شمسی)، از باغ دبیرالملک (محمدحسین دبیرالملک فراهانی) در حسین آباد شهر ری سخن رفته است و اشاره شده که درخت‌ها را شته زده بود، اما آب زیاد بود و خود عمارت آن نیز در وضعیت خوبی قرار داشت (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۲: ۷-۸).

از این باغ نشانی بهتری در دست نداریم، اما در گزارش شناسایی شهرستان ری، از باغی در ناحیه حسین آباد به نام «باغ ظهیریه» نام برده شده است و آن را منسوب به ظهیرالدوله دانسته‌اند (افروند و پوربخشنده، ۱۳۸۱: ۱۲۱). دلیل این انتساب نیز وجود تابلو کاشی کوچکی در کنار در جنوب غربی باغ عنوان شده است که روی آن نوشته

شده است: «الملک الله / ظهیریه / مهرماه ۱۳۲۳» (تصویر ۱۲ - بخش پایین تصویر). اینکه چرا نویسندگان گزارش، واژه ظهیریه را بدون هیچ دلیلی به علی خان دولوی قاجار مشهور به ظهیرالدوله، متوفی به سال ۱۳۴۲ قمری / ۱۳۰۳ شمسی (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۷۰) که بیست سال پیش از تاریخ این کتیبه درگذشته بود منسوب کرده‌اند، مشخص نیست. قبل از بررسی تصویر هوایی، ابتدا به چند سند در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران درباره مالکیت این منطقه اشاره می‌شود. نخستین سند متعلق به سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۴ قمری (۱۲۷۳-۱۲۷۵ شمسی)، یعنی حدود ۳۰ سال پس از گزارش ناصرالدین شاه، درباره «اجاره دودانگ منافع زراعی و فروش دو دانگ املاک قریه حسین‌آباد عبدالعظیم به منورالسلطنه» است (ساکما، سند شماره ۹۵/۲۹۶/۹۶۱). حدود ۴۰ سال بعد از سند اول، سند دیگری در سازمان اسناد و کتابخانه ملی مربوط به سال ۱۳۱۳ش موجود است، مبنی بر «شکایت نزهت‌السلطنه کیکاووسی مالک قریه حسین‌آباد از مدیر عتیقیات وزارت مالیه و دکتر اشمیت رییس هیأت مبنی بر حفاری اراضی ری» (ساکما، سند شماره ۳۸۷۴۰/۳۱۰). سند دیگری نیز مربوط به سال‌های ۱۳۱۱-۱۳۱۶ش وجود دارد درباره «شکایت فرزندان شعاع‌السلطنه از نزهت‌السلطنه درخصوص مالکیت روستای حسین‌آباد شهر ری» (ساکما، سند شماره ۲۹۸/۹۲۷). بنابراین، طبق این اسناد، ابتدا بخشی از مالکیت روستای حسین‌آباد واگذار شد و در سال‌های پس از آن نیز کلاً به مالکیت شعاع‌السلطنه و خاندان وی درآمده است. پس دست‌کم در سال‌های ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۶ش و احتمالاً کمی پس از آن، درباره مالکیت این منطقه بین فرزندان شعاع‌السلطنه و مادر بزرگشان (نزهت‌السلطنه) اختلاف بود و این ملک ربطی به ظهیرالدوله‌ای که ۱۳۰۳ شمسی درگذشته بود، نداشته است. گفتنی است که شعاع‌السلطنه که باغ دولت‌آباد در شمال شرقی ری به وی واگذار شده بود، (رجوع کنید به باغ دولت‌آباد در همین مقاله) رفته‌رفته با تصاحب زمین‌های اطراف، ملک خود را تا منطقه «جوانمرد قصاب» در شمال غربی ری گسترش داد. طبق گزارش سلطان‌زاده در سال ۱۹۲۲ میلادی (۱۳۰۱ شمسی)، ملک جوانمرد قصاب توسط شخصی به نام آیت‌الله‌زاده تهرانی اجاره شد، اما به سرعت مورد توجه مالک همجوار، یعنی شعاع‌السلطنه و مادرش قرار گرفت. آن‌ها توانستند به راحتی مستأجر را بیرون رانند و ملک را صاحب شوند (سلطان‌زاده، ۱۹۷۳: ۷۲)، اما با بررسی تصویر

هوایی سال ۱۳۳۵ش مشخص می‌شود باغ موجود، تنها بخش کوچکی از باغ بسیار بزرگتری در تصویر هوایی سال مذکور است و به علاوه هیچ باغ دیگری بجز این باغ در ناحیه حسین‌آباد وجود ندارد. مهم‌تر از آن، درجایی که در حال حاضر این کتیبه نصب شده است (ضلع جنوب غربی باغ فعلی)، در سال ۱۳۳۵ش (یعنی سیزده سال بعد از تاریخ کاشی مذکور) اساساً دیوار و دری نبود، بلکه وسط باغ قرار می‌گرفت (تصویر ۱۲).

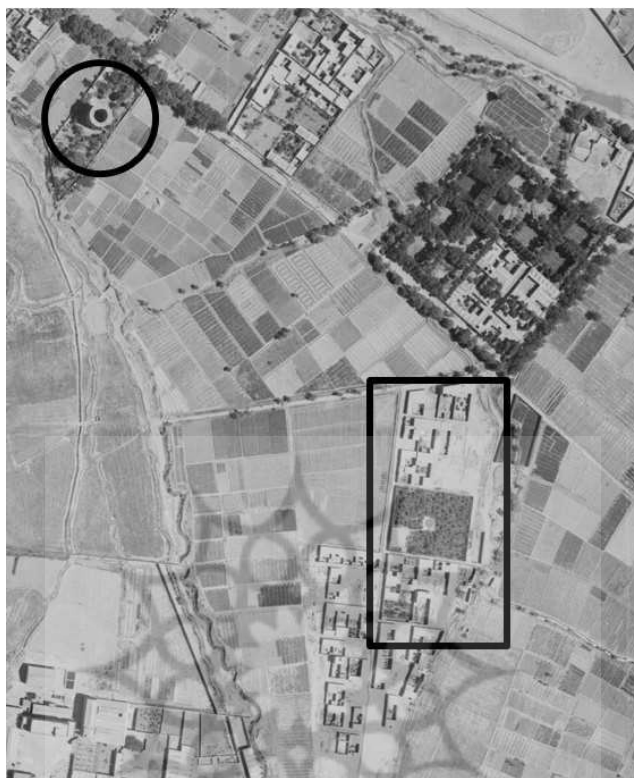
بنابراین، می‌توان حدس زد اینجا همان باغ حسین‌آباد است که احتمالاً در دوره‌های بعدی هم مالکیت آن تغییر کرد و از نظر کالبدی نیز دچار تغییرات عمده شد. احتمالاً کاشی را نیز از جای دیگری آورده‌اند و روی دیواری که سال‌ها بعد از تاریخ کاشی احداث شد نصب کرده‌اند. گفتنی است قلعه ظهیرآباد شهر ری، در حدود سیصد متری جنوب شرقی برج طغرل قرار دارد و در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ش نیز به خوبی مشخص است (تصویر ۸). در گزارش شناسایی ری نیز از این قلعه و بقایای باغ متصل به آن یاد شده است (افروند و پوربخشنده، ۱۳۸۱: ۳۴۵). شاید کاشی یاد شده از این مجموعه برداشته شده باشد.

تصویر ۱۲: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (بالا) و ۱۳۸۱ (پایین). شماره ۱ جای کتیبه و شماره ۲ مکان بنا روی تصویر است.

(عکس‌های هوایی شماره ۱۶۹ ۵۶۵۰۰۱ و ۶۰ ۲۱ ۲۸۴۰ ۸۱ سازمان نقشه‌برداری. منبع دو

تصویر سمت راست نویسنده - ۱۴۰۰)

تصویر ۱۳: موقعیت قلعه زهیرآباد نسبت به برج طغرل در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش. ضمناً در بالای منطقه نیز چند باغ دیگر به چشم می‌خورد. (بخشی از عکس هوایی ۱۶۹ ۵۰۰۱ ۵۶)

باغ دولت‌آباد

شاید مهم‌ترین باغ دوره قاجار در اطراف قصبه شاه عبدالعظیم، باغ دولت‌آباد باشد که در سفرنامه‌ای که شخصی به نام میرزا ابراهیم به سال ۱۲۷۶ ق نوشته است، دوره ساخت آن را به فتحعلی شاه نسبت داده و تصریح کرده است که به دست عباس میرزا بنیاد نهاده شده است و مالکیت آن در نهایت به ناصرالدین شاه رسیده است. وی همچنین اطلاعات دیگری درباره این باغ ارائه می‌کند:

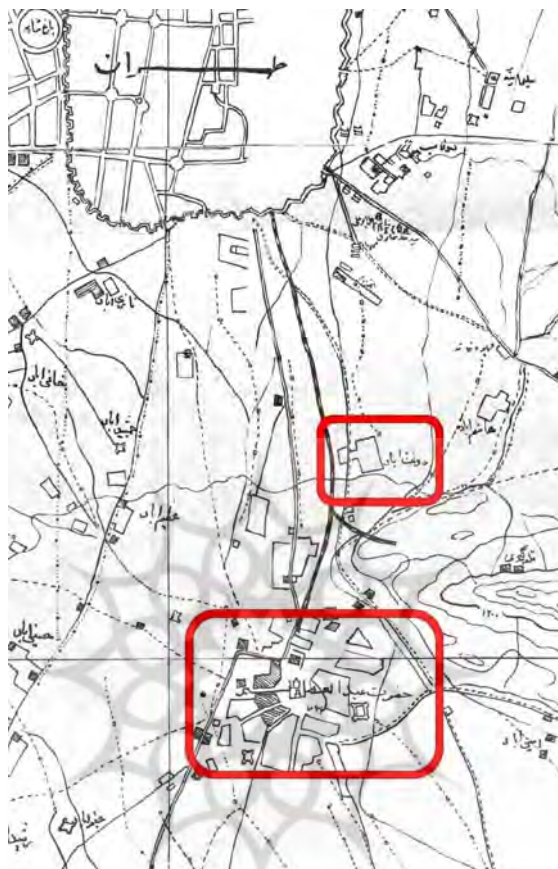
«از بابت دولت‌آباد نیم فرسخی دارالخلافه، باغی دارد که اصل بنای باغ ابتدا از مرحوم مغفور عباس میرزا است. بعد در دست ظل‌السلطان افتاد که محمدشاه رضوان جایگاه از او گرفت تا اینکه به پادشاه اسلامیان‌پناه

ناصرالدین شاه خلدالله ملکه و سلطانه رسیده است. که عمارات اندرونی و فوقانی و تحتانی و حوض آب و اشجار مثمره و غیرمثمره و گل و لاله و مو انگور زیاد است. و شش نفر باغبان دارد. و باغبان‌باشی کربلایی اکبر است. پارسال اجاره باغ مبلغ هفتاد و پنج تومان بود. مبلغ شصت تومان باغبانان مستمری دارند، اضافه را رد می‌نمایند. و در قلعه هفتاد هشتاد خانه‌وار رعیت سکنی دارند. مالیات عرض سال یک قطعه مرغ و ده بیضه تخم مرغ می‌دهند. و تخم زراعت و زمین و آب از پادشاه است، رعیت می‌کارد، سه حصه مال شاه و یک حصه مال رعیت است. اسم گذاشته‌اند چهار کوتی» (میرزا ابراهیم، ۲۵۳۵: ۳).

طبق «کتابچه قبالحجرات خزانة مبارکه» مشخص می‌شود عباس میرزا، قریه دولت‌آباد و قنات و زراعت آنجا را به سال ۱۲۱۱ ق از میرزا شفیق (صدر اعظم فتحعلی شاه) خرید (بیانی، ۱۳۸۷: ۷۸). پولاک نیز که در اوایل دوره ناصری به ایران آمده بود، باغ دولت‌آباد را باغی ممتاز می‌داند، اما در عین حال گزارش می‌دهد دست‌کم در آن سال‌های اولیه دوره ناصری، درخت‌های باغ را برای تهیه الوار غارت کردند (پولاک، ۱۳۶۸: ۷۸)، اما اعتمادالسلطنه در اواسط دوره ناصری گزارش می‌کند باغ دولت‌آباد، باغی دولتی بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۲۲۱۶ - ۲۲۱۷). کارلا سرنا صرفاً از قصر کوچکی در میانه راه خبر می‌دهد (شاید همان «عمارات اندرونی و فوقانی و تحتانی» در گزارش میرزا ابراهیم)، بدون هیچ اشاره‌ای به باغ (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۰۲). اورسل نیز که در سال ۱۸۸۲ م (۱۲۹۹ ق) در راه دچار طوفان غریبی شده بود، خبر از توقف در کاخی میان راه می‌دهد، که احتمالاً باید همان عمارت دولت‌آباد باشد، اما وی به «گلخانه سلطنتی» و فرانسوی بودن مدیر باغ اشاره می‌کند. تذکر این موضوع لازم است که از متن اورسل به درستی نمی‌توان فهمید که منظور وی کاخ و گلخانه‌ای در نجف‌آباد (در جنوب شرقی تهران) است یا در مسیر تهران، به این عمارت و گلخانه آن رسیده است، اما با توجه به اینکه ما هیچ گزارشی از وجود کاخ و گلخانه سلطنتی در نجف‌آباد نداریم و برعکس وجود آن‌ها تنها در دولت‌آباد گزارش شده است، می‌توان گفت وی در مسیر، به این باغ و عمارت رسیده است:

«همان روز، هنگام مراجعت از ری، شاهد یک حادثه جوی عظیم شدیم: ابر بزرگ زرد رنگی که از زمین به هوا برمی‌خاست، کم‌کم سرتاسر افق را فرا گرفت. از خلال این ابر عجیب خورشید مانند قرص بی‌رنگی که نه نور و نه حرارت داشت، نمایان بود. باد گرمی شروع به وزیدن کرد و تمامی دشت را روید. تا چشم باز کردیم خود را در میان ستونی از شن یافتیم که پلک‌های بسته ما را به شدت می‌سوزاند. هوا چنان گرفته و پر گرد و خماک بود که نمی‌شد نفس کشید. با سرعت هرچه تمام‌تر اسب‌ها را به سوی نجف‌آباد به حرکت درآوردیم و در آنجا یکی از فرانسویان به نام آقای آندریو که مدیر گلخانه‌های سلطنتی است، با محبت تمام از ما پذیرایی به عمل آورد. مدت یک ساعت توفان شن در و دیوار کاخ را به هم می‌کوفت و بعد از رعد و برق شدید، رگبار تندی شروع شد. وقتی دوباره به سوی تهران راه افتادیم، خورشید به حال عادی برگشته بود و جاده خشک بود، اما هوای داغ و خفه کننده از عبور باد آتشین یا سام خبر می‌داد» (اورسل، ۱۳۸۲: ۳۰۳).

طبق گفته افضل‌الملک، این باغ که از «باغات و متنزهات سلطنتی» و دارای عمارات عالی شاهانه بود در اوایل سلطنت مظفرالدین شاه به شاهزاده شعاع‌السلطنه (فرزند دوم مظفرالدین شاه) واگذار شده است (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۷۸). این باغ در نقشه‌های بسیاری، از جمله در نقشه «تهران و اطراف» به سال ۱۹۱۰م/ ۱۳۲۸ق ترسیم عبدالرزاق خان مهندس بغایری به وضوح آمده، که طبق آن پلان محوطه یک متوازی‌الاضلاع است که در ضلع شرقی خود زائده‌ای نیز دارد (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: باغ دولت آباد (بالا)، شاه عبدالعظیم (پایین) و راه‌های تهران به آن در نقشه

عبدارزاق خان سال ۱۹۱۰م/ ۱۳۲۸ق

(محمدی، ۱۳۸۱- بخش پیوست انتهایی)

در عکس هوایی ۱۳۳۵ش در منطقه دولت آباد، هنوز محوطه برج و بارودار این باغ، به شکل متوازی الاضلاع دیده می شود که دارای محورهای عمود برهم است و بنایی در ضلع جنوبی آن هنوز به چشم می خورد. ضمناً زائده ضلع غربی نیز در اینجا بدون اتصال به محوطه دیده می شود (تصویر ۱۵). در عکس هوایی جدید نیز این باغ به شکل محوطه فضای سبز دیده می شود (تصویر ۱۶ و ۱۷)، اما از بنا در آن خبری نیست.

تصویر ۱۵: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ش باغ دولت‌آباد با بناهایی در جنوب و غرب آن (بالا) و دیواره دفاعی بر فراز چشمه علی (پایین) در تصویر مشخص شده است. (سازمان نقشه‌برداری - عکس هوایی شماره ۱۹۱-۵۶۵۰۰۱)

تصویر ۱۶: باغ دولت‌آباد در عکس هوایی سال ۱۳۹۰ (گوگل مپ - ۲۰۱۰/۶/۱۰)

تصویر ۱۷: باغ دولت آباد
(نویسنده - ۱۳۹۱)

باغ صفاییه

رضا قلی خان سوادکوهی، مشهور به حاج میرزا صفا از عارفان دوره ناصری بود. میرزا حسین سپهسالار در دوره سفارت در استانبول با وی آشنا شد و به جرگه مریدان وی پیوست. زمانی که او در سال ۱۲۹۱ق در تهران وفات یافت، سپهسالار در نزدیکی چشمه علی و در جایی که امروزه «صفاییه» نامیده می شود، وی را به خاک سپرد و مقبره‌ای برایش بنا کرد (خان‌ملک ساسانی، بی تا: ۶۲-۶۶). از دیگر مریدان میرزا صفا، حاجی پیرزاده بود که با وساطت سپهسالار، ناصرالدین شاه زمین‌های اطراف مقبره را به انضمام چهل و هشت ساعت آب قنات برج طغرل به وی بخشید. حاجی پیرزاده در این زمین باغ بزرگی به نام باغ صفاییه احداث کرد و خود نیز پس از مرگ در همانجا به خاک سپرده شد (پیرزاده نائینی، ۱۳۴۲: چهاردهم). این باغ محل و منزلگاه بسیاری از عارفان و صوفیان دوره قاجار بود و حاجی پیرزاده آن را به سلیقه مخصوص خود آراسته بود و میدان‌ها و قسمت‌های مختلف آن را به نام‌هایی نظیر صفا، توحید، حلقه محبت، باب العارفین و ... نام‌گذاری کرده بود (همان، هیجدهم). همانطور که در همین مقاله ذکر شد (در بخش باغ حسین آباد)، شاهزاده شعاع السلطنه که مالک باغ دولت‌آباد بود، درصدد گسترش مالکیت خود به مناطق اطراف برآمد و به دنبال ادعای مالکیت بر

باغ صفائیه، هیأتی از طرف مظفرالدین شاه به سال ۱۳۱۶ق از منطقه بازدید کرد و حق را به حاجی پیرزاده داد و خوشبختانه نقشه‌ای نیز از باغ (تصویر ۱۸- چپ) تهیه کرده بودند (همان، چهاردهم). با بررسی تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ش (تصویر ۱۸- راست) از حوالی جنوب چشمه علی و مقایسه آن با این نقشه تاریخی، جای دقیق باغ صفائیه مشخص می‌شود؛ اگرچه متأسفانه از آن جز مقبره‌ای در شمال شرقی چیزی باقی نمانده است.

تصویر ۱۸: نقشه سال ۱۳۱۶ق از باغ صفائیه (چپ) - حدود باغ صفائیه در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی

(چپ: پیرزاده نائینی، ۱۳۴۲: چهاردهم - راست: بخشی از عکس هوایی ۱۶۹ ۵۰۰۱ ۵۶)

در تصویر هوایی ۱۹۳۶م (۱۳۱۵ش) اشمیت نیز بخشی از این باغ در کنار چشمه علی دیده می‌شود (تصویر ۱۹).

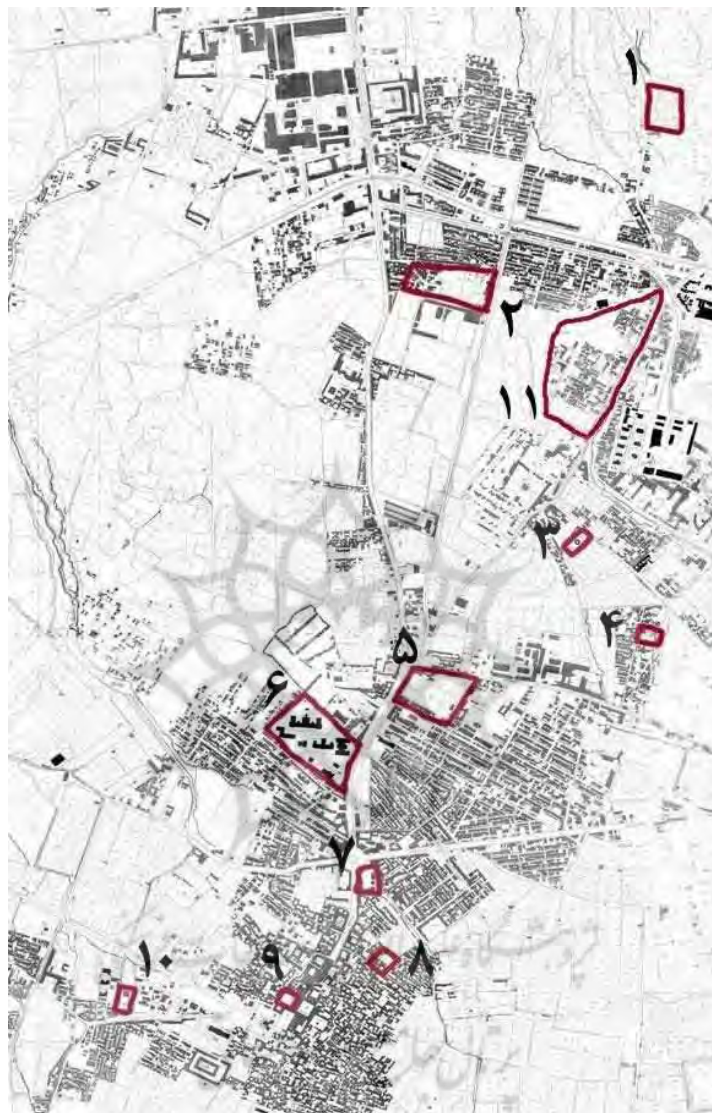

تصویر ۱۹: عکس هوایی اشمیت به سال ۱۹۳۶

(Schmidt: 1938, AE334)

نقشه جانمایی باغها

با جانمایی باغهای یافت شده روی نقشه سال ۱۳۴۷ش، ملاحظه می شود که دست کم باغهای موجود در منابع مکتوب، به جز باغ ملک، بقیه در سمت شمال و در کناره راههای منتهی به تهران قرار گرفته اند (تصویر ۲۰). دو فرضیه برای توجیه این وضعیت وجود دارد: اول وضعیت تفرجگاهی قصبه شاه عبدالعظیم نسبت به تهران که باعث گسترش آن به سوی شمال نیز شده است. دوم وجود آب و قناتهای متعدد در بخش شمالی این منطقه که شاید دلیل دیگری بر این جای گیری باشد. هر دوی این فرضیه ها به پژوهش مستقلی نیاز دارد.

تصویر ۲۰: باغ‌های شاه عبدالعظیم در یک نگاه روی نقشه یکپارچه شده سال ۱۳۴۷ ش.

- ۱- باغ دولت‌آباد
- ۲- باغ حسین‌آباد
- ۳- باغ طغرلیه
- ۴- باغ ظهیریه
- ۵- باغ حاجی میرزا آقاسی
- ۶- باغ دولت‌الدوله
- ۷- باغ سراج‌الملک
- ۸- باغ مهدعلیا
- ۹- باغ طوطی
- ۱۰- باغ
- ۱۱- باغ صفائیه

(سازمان نقشه‌برداری، نقشه‌های هوایی سال ۱۳۴۷- بلوک ۳۱، ستون‌های ۳ و ۴ و ۵،

ردیف‌های A, B, C- با اضافات نویسنده- ۱۴۰۱)

طبقه‌بندی انواع باغ‌های قاجاری قصبه شاه عبدالعظیم

باغ‌ها را می‌توان از نظر کاربری به چندین دسته تقسیم کرد: مثلاً باغ‌هایی که در آن‌ها بناهای حکومتی و اداری وجود دارد، باغ‌های سلطنتی و خصوصی، باغ‌های پراکنده در اطراف شهر و یا باغ‌های اعیان و اشراف (احمدی؛ انتشاری نجف‌آبادی، ۱۴۰۱: ۵). انواع دیگری از باغ‌ها نیز وجود دارد: باغ‌های میوه و باغ‌مزارها (نعیما، ۱۳۹۴: ۲۴-۲۶). از آنجا که این بررسی براساس گزارش مسافران و گردشگران دوره قاجار است، کارکردهای اصلی یا فرعی برخی از باغ‌ها، که در منابع اشاره‌ای به آن نشده باشد، بر ما مشخص نیست، اما در موارد مشخص شده، می‌توان سه دسته از انواع باغ‌های فوق را در شاه عبدالعظیم برشمرد:

۱. **باغ‌های خصوصی اعیان و اشراف:** این دسته از باغ‌ها در اصل متعلق به یک شخص خاص بودند و یا در زمان خاصی به وی اعطاء شده بود، اما نکته قابل توجه این در مورد این نوع باغ‌ها این است که دست‌کم در زمانی که صاحب باغ در آن حضور نداشت، پذیرای زائرانی بوده است که برای زیارت و تفرج به قصبه شاه عبدالعظیم می‌آمدند و یا حتی مسافرانی که صرفاً از این قصبه عبور می‌کردند. از این دسته می‌توان به این موارد اشاره کرد: باغ دولت‌الدوله، باغ حاجی میرزا آقاسی، باغ ملک‌التجار، باغ معزالملک، باغ اعتضادالسلطنه، باغ سراج‌الملک و باغ حسین‌آباد.
۲. **باغ-مزارها:** باغ‌هایی بودند که دست‌کم بخشی از عرصه آن‌ها را آرامگاه تشکیل می‌دهد. به نظر باغ-مزار یا مزاری بود که بعدها در دورتادور آن باغ به وجود آمده است، و یا برعکس، باغی بود که بعدها مزارهایی به آن اضافه شد. از نمونه اول به باغ طغرلبه و صفائیه و از نمونه دوم به باغ طوطی می‌توان اشاره کرد.
۳. **باغ‌های سکونتگاهی - حکومتی:** این باغ‌ها معمولاً یا یک مرکز حکومت در شهرهای کوچک و مورد استفاده عمال حکومتی بودند مانند باغ مهدعلیا و یا یک باغ میوه حکومتی نظیر باغ دولت‌آباد بودند.

جدول ۱: نام باغ‌ها و کارکردهای اصلی و فرعی آنها

(نویسنده، ۱۴۰۲)

شماره	نام باغ	کارکرد اصلی باغ	کارکردهای دیگر	وضعیت فعلی
۱	طغرلیه	باغ-مزار	تفرجگاه عمومی	بخشی از آن باقی است
۲	مهدعلیا	سکونتگاه حکومتی	-	نامشخص
۳	طوطی	باغ-مزار	-	بخش مشخصی از آن با همان کارکرد باقی مانده است
۴	دولت الدوله	شخصی	تفرجگاه عمومی	تبدیل به بیمارستان شده است
۵	حاجی میرزا آقاسی	شخصی	تفرجگاه عمومی	نامشخص
۶	ملک التجار (ملک)	شخصی	-	بخشی از آن باقی مانده است
۷	معزالملک	شخصی	تفرجگاه عمومی	نامشخص - باغ خارج از شهر بود
۸	اعتضاد السلطنه	شخصی	تفرجگاه عمومی	نامشخص
۹	سراج الملک	شخصی	تفرجگاه عمومی	نامشخص
۱۰	حسین آباد	شخصی	تفرجگاه عمومی	بخشی از آن باقی مانده است
۱۱	ظہیریه	نامشخص	-	بخشی از آن باقی مانده است
۱۲	دولت آباد	حکومتی	گلخانه سلطنتی	بخشی از آن باقی مانده است
۱۳	صفاییه	باغ-مزار	-	بخشی از آن باقی مانده است

نتیجه گیری

باغ تاریخی علاوه بر اینکه خود یک گونه معماری ایرانی دارای اهمیت است، سندی از تاریخ تمدن یک منطقه نیز به شمار می آید و باید شناسایی و حفاظت شود. نام قصبه شاه عبدالعظیم که بر ویرانه های شهر تاریخی ری بنا شده بود، بار دیگر در دوره قاجار به دلیل نزدیکی به پایتخت و به مثابه تفرجگاه مردمان آن مورد توجه قرار گرفت و باغ های سنتی زیادی در دور و نزدیک آن احداث شد. این باغ ها که می توان آن ها را به سه دسته کلی باغ های خصوصی اعیان و اشراف، باغ-مزارها و باغ های سکونتگاهی-حکومتی تقسیم کرد، هر یک کارکردهای خاص خود را داشتند، اما به دلیل موقعیت قرارگیری آن ها در مکانی مذهبی-تفرجگاهی، پذیرای میهمانان و زائران عادی یا کارمندان دولتی نیز بودند و به وجود آورنده نوعی فرهنگ استفاده خاص در این مکان نیز شد. به دلیل گسترش شهر تهران در دوره های بعدی و ورود مدرنیته و تغییرات کالبدی فراوان، بسیاری از این باغ ها تخریب یا به فراموشی سپرده شد. خوشبختانه مسافرانی که در دوره قاجار از قصبه شاه عبدالعظیم گذشته بودند، گزارش های متنوعی از باغ های آن ارائه کرده اند که اطلاعات فراوانی به دست می دهد. این پژوهش با استفاده از اسناد مکتوب و همچنین تصویرهای هوایی تاریخی و مطابقت آن با نقشه ها و عکس های امروزی موفق به شناسایی سیزده باغ در اطراف این قصبه تاریخی شده و جای یازده باغ را نیز مشخص کرده است. از این تعداد متأسفانه تنها بخش هایی از شش باغ صفاییه، طغرلیه، طوطی، ملک التجار، حسین آباد و دولت آباد باقی مانده که شاید هنوز بتوان خطوط اصلی دو باغ حسین آباد و دولت آباد را نیز پیدا کرد و مورد حفاظت قرار داد.

منابع

الف) اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۳۱۰/۵۱۷۳۱ قابل دسترسی از نشانی:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5152430> (۱۴۰۱/۱/۳)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۹۵/۲۹۶/۹۶۱ قابل دسترسی از نشانی:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/4123855> (۱۴۰۱/۱/۳)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۳۸۷۴۰/۳۱۰ قابل دسترسی از نشانی:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5045600> (۱۴۰۱/۱/۳)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۲۹۸/۹۲۷ قابل دسترسی از نشانی:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1467499> (۱۴۰۱/۱/۳)

سازمان نقشه‌برداری کشور- تصویرهای هوایی سال ۱۳۳۵ به شماره ۱۱۵ ۵۶۵۰۰۱ و ۵۶۱۹۱

۵۰۰۱ و تصویر هوایی سال ۱۳۸۱ به شماره ۶۰ ۲۱ ۲۸۴۰ ۸۱

سازمان نقشه‌برداری کشور- نقشه‌های هوایی سال ۱۳۴۷- بلوک ۳۱، ستون های ۳ و ۴ و ۵،

ردیف‌های A, B, C

ب) کتاب‌ها

آنه، کلود (۱۳۶۹)، *خاطرات سفر کلود آنه در آغاز مشروطیت*، ترجمه ایرج پروشانی، تهران:

انتشارات معین

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۴)، *المآثر والآثار*، به کوشش ایرج افشار، تهران:

انتشارات امیرکبیر

_____ (۱۳۸۵)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، به کوشش ایرج افشار، تهران:

انتشارات امیرکبیر

_____ (۱۳۶۸)، *مرآت‌البلدان* جلد چهارم، به کوشش عبدالحسین نوایی و

میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران

افروند، قدیر؛ خسرو پوربخشنده (۱۳۸۱)، *گزارش پژوهشی بررسی و شناسایی آثار باستانی و*

تاریخی فرهنگی حوزه فرمانداری ری (جلد دوم)، (منتشر نشده)، موجود در اداره کل

میراث فرهنگی استان تهران

افشار، حسنعلی خان (۱۳۸۲)، *سفرنامه لرستان و خوزستان افشار*، تصحیح حمیدرضا دالوند،

تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

- افضل الملک، غلامحسین (۱۳۶۱)، *افضل التواریخ*، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران
- افضل الملک، غلامحسین (۱۳۸۴)، *سفرنامه قم*، تصحیح و تحقیق زهرا اردستانی، قم: انتشارات زائر
- اورسل، ارنست (۱۳۸۲)، *سفرنامه قفقاز و ایران*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- بامداد، مهدی (۱۳۴۷)، *شرح حال رجال ایران (جلد دوم)*، تهران: زوار
- بنجامین، ساموئل گرین ویلز (۱۳۶۳)، *ایران و ایرانیان*، ترجمه رحیم رضازاده ملک، تهران: نشر گلبانگ
- بیانی، بهمن (۱۳۸۷)، *کتابچه قبایح خزانه مبارکه، املاک حاجی میرزا آقاسی، خلاصه جات و موقوفات دیوان اعلی*، به کوشش بهمن بیانی و منصوره اتحادیه (نظام‌مافی)، تهران: نشر تاریخ ایران
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: انتشارات خوارزمی
- پیرزاده نائینی، محمدعلی (۱۳۴۲)، *سفرنامه حاجی پیرزاده*، به کوشش حافظ فرمان‌مائی‌ان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- خان ملک ساسانی، احمد (بی‌تا)، *سیاست‌گران دوره قاجار*، تهران: نشر بابک
- دیولافوا، ژان (۱۳۷۱)، *ایران کلد و شوش*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان (۱۳۶۲)، *سفرنامه سدیدالسلطنه*، تصحیح احمد اقتداری، تهران: انتشارات به نشر
- سردار ظفر بختیاری، خسروخان (۱۳۷۲)، «خاطرات حکومت اصفهان و سفر فرنگ»، به کوشش سیروس سعدوندیان، در: *تاریخ معاصر ایران*، کتاب پنجم، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی
- سرنا، کارلا (۱۳۶۲)، *سفرنامه مادام کارلا سرنا*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات زوار
- سلطان‌زاده، اوتس (۱۹۷۳)، «ایران معاصر»، ترجمه ط. ن، در: *اسناد تاریخی جنبش کارگری*، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران - جلد چهارم، فلورانس: انتشارات مزدک. قابل دسترسی در سایت آرشیو اسناد اپوزیسیون ایران:

https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-soltanzadeh-4_0.pdf (۱۴۰۰/۶/۱۷)

سلیمانی، کریم (۱۳۷۹)، *القاب رجال دوره قاجار*، تهران: نشر نی
عضدالملک، علیرضاخان قوانلو قاجار (۱۳۷۰)، *سفرنامه عضدالملک به عتبات*، به کوشش حسن
مرسلوند، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی
عین‌السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، جلد ۱، به کوشش مسعود
سالور و ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر

کریمان، حسین (۱۳۵۴)، *ری باستان*، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران
_____ (۱۳۷۱)، *ری باستان*، جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
مونس‌الدوله (۱۳۸۶)، *خاطرات مونس‌الدوله ندیمه حرمسرای ناصرالدین شاه*، به کوشش
سیروس سعدوندیان، تهران: انتشارات زرین

میرزا ابراهیم (۲۵۳۵)، *سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان*، به کوشش مسعود گلزاری، تهران:
بنیاد فرهنگ ایران

ناصرالدین شاه (۱۳۷۲)، *شهریار جاده‌ها*، تصحیح محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران:
انتشارات سازمان اسناد ملی

نعیما، غلامرضا (۱۳۹۴)، *باغ‌های ایران*، تهران: انتشارات پیام

ب) نشریات

ابراهیمی، مریم (۱۴۰۱)، «باغ صفائییه ری»، *مردم‌نامه*، شماره ۲۰، صص ۲۴۸-۲۷۳
احمدی، عباسعلی؛ علیرضا انتشاری نجف آبادی (۱۴۰۱)، «بازیابی کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان
عصر سلجوقی به استناد مکتوبات تاریخی»، *مطالعات تاریخ فرهنگی*، شماره ۵۳،
صص ۱-۲۵

شمس‌آبادی، حسن (۱۳۸۹)، «قیام گوهرشاد»، *مطالعات تاریخی* شماره ۲۹، صص ۱۱۴-۱۴۱
شهواری، ابوالحسن (۱۳۸۴)، *حاج محمد کاظم ملک‌التجار، پژوهش‌نامه تاریخ*، شماره ۱،
صص ۹-۲۰

صفی‌نژاد، جواد (۱۳۸۷)، «جغرافیای انسانی در گفتگو با جواد صفی‌نژاد»، مصاحبه‌کننده:
مهدی پروین‌زاد، *کیهان فرهنگی*، شماره ۲۶۴-۲۶۵، صص ۵-۱۹

غلام‌نژاد، محمد؛ حناچی، پیروز (۱۳۹۱)، «باغ صفائییه شهر ری، نمونه‌ای خاص از باغ ایرانی»،
اثر، شماره ۵۵، صص ۷۹-۹۰

محیط طباطبایی، سیداحمد (۱۳۶۶)، *گنبد سلطان یا گور درویش، کیهان فرهنگی*، شماره ۴،
صص ۲۰-۲۳

نظام‌الملک، میرزا عبدالوهاب خان (۱۳۴۴)، سفرنامه تهران به شیراز، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، شماره ۱۳، صص ۱۸۸-۲۷۸

ت) منابع غیرفارسی

- Binning, Robert B. M. (1857), *A Journal of two years' travel in Persia, Ceylon, etc.*, vol.II, London: WM. H. Allen and Co.
- Flandin, Eugene; Pascal Cost (1976), *Voyage En Perse* vol. 5&6, Teheran: Imperial Organization for Social Services
- Mittelholzer, Walter (1926), *Persienflug*, Zürich: Orell Füssli
- Stahl, A. F. (1896), "Reisen in Nord- und Zentral-Persien", in: *Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes geografischer Anstalt*, Heft 118, ed. by A. Supan, Gotha: Justus Perthes
- Viollet, Henry. *C.N.R.S. Monde Iranien*, Archives National de France, Paris
- Schmidt, Erich (1938), *Flight over ancient cities of Iran*, Chicago: University of Chicago press

Transliteration

Books:

- Afround, Qadir; Purbakhshande, Khosro (2011), *research report on the investigation and identification of archaeological and historical cultural relics of Ray Governorate* (Volume II), (unpublished), available in the General Directorate of Cultural Heritage of Tehran Province
- Afshar, Hasan Ali Khan (1382š), *Safarnāme-ye Lorestān va kūzestān*, ed. by Hamidreza Dalvand, Tehran: Institute of Human Sciences and Cultural Studies.
- Afzal ul-Molk, Ġolamḥosein (1361š), *Afzal ul-Tawāriḳ*, ed. by Mansureh Ettehadiye and Sirus Saadovandian, Tehran: Našr-e Tāriḳ-e Iran
- Afzal ul-Molk, Ġolamḥosein (1384š), *Safarnāme-ye Qom*, ed. by Zahra Ardestani, Qom: Zavār.
- ‘Azad ul-Molk, ‘Alirezā kān Qavānlū Qājār (1370š), *Safarnāme-ye ‘Azad ul-Molk be ‘Atabāt*, ed. by Hasan Morselvand, Tehran: Institute for Research and Cultural Studies
- Bamdad, Mahdy (1347š), *Biography of the men of Iran*, vol.2, Tehran: Zavvār
- Bayani, Bahman (1387š), *Keiābče-ye Qabāleḡāt-e kazāne-ye Mobārake, Amlāk-e Ḥājī Mīrzā Āqāsī, kālesjāt va Moqūfāt-e Dīvān-e ‘Ālī*, ed. by Bahman Bayani and Mansureh Ettehadiye (Nezām Māfi), Tehran: Našr-e Tāriḳ-e Iran
- Benjamin, Samuel Green Wheeler (1363š), *Persia and the Persians*, Trans. By Rahim Reżazade Malek, Tehran: Golbāng
- Claude, Anet (1369š), *La Perse en automobile, à travers la Russie et le Caucase*, Trans. by Iraj Proshani, Tehran: Mo‘in
- Dieulafoy, Jane (1332š), *La Perse. La Chaldée et la Susiane*, Trans. by Ali Mohammad Farahvashi, Tehran: Tehran University
- E‘temād ul-Saltāneh, Moḥammad Ḥasanḳān (1374š), *Al-maāser val-Ātār*, ed. by Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kabīr
- E‘temād ul-Saltāneh, Moḥammad Ḥasanḳān (1368š), *Merāt ul-boldān*, vol.4, ed. by Abd al-Hosein Navaei and Mīrhashem Mohaddes, Tehran: Uneversity of Tehran
- E‘temād ul-Saltāneh, Moḥammad Ḥasanḳān (1385š), *Rūznāme-ye kāterāt-e E‘temād ul-Saltāneh*, ed. by Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kabīr.
- ‘Eyn ul-Saltāneh, Qahremān Mīrzā (1374š), *Ruznāme-ye kāterāt-e ‘Eyn ul-Saltāneh*, vol.1, ed. by Masoud Salur; Iraj Afshar, Tehran: Asāṭīr
- Khanmalek Sasaki, Ahlad (n.d.), *Qajar Period Politicians*, Tehran: Bābak
- Kariman, Hosein (1354š), *Reyy-e Bāstān*, vol.1, Tehran: Dānešgāh-e Melli-ye Iran
- Kariman, Hosein (1371š), *Reyy-e Bāstān*, vol.2, Tehran: Dānešgāh-e Šahid Behešti
- Mīrzā Ebrāhīm (2535šš), *Safarnāme-ye Astarābād va Māzandarān va Gilān*, ed. by Masoud Golzari, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran
- Motamedi, Mohsen (1381š), *Historical Geography of Tehran*, Tehran: Markaz-e Našr-e Dānešgāhī
- Mūnes ul-Dawleh (1380š), *kāterāt-e Mūnes ul-Dawleh. Nadīme-ye Ḥaramsarā-ye Nāšer ul-Dīn Šāh*, ed. by Sirus Sadvandian, Tehran: Zarrīn.
- Naima, Gholamreza (1394š), *Bāḡhā-ye Iran*, Tehran: Payām.
- Nāšer ul-Dīn Šāh (1372š), *Šahrīār-e jādehā*, ed. by Mohammadreza Abbasi & Parviz Badiei, Tehran: Sāzmān-e Asnād-e Mellī
- Orsolle, Ernest (1382š), *Le Caucase et la Perse*, Trans. by Ali Asghar Saeidi, Tehran: Pažuhešgāh-e ‘Olum-e Ensānī va Moṭāle‘at-e Farhangī
- Pirzade Naeini, Mohammad Ali (1342š), *Safarnāme-ye Ḥājī Pīrzāde*, ed. by Ḥāfez Farmanfarmaciān, Tehran: Tehran University

Polak, Jakob Eduard (1368š), *Persien, das Land und seine Bewohner. Ethnographische Schilderungen*, Trans. by Keykavus Jahandari, Tehran: k̄ārazmī
 Sadīd ul-Saltāneh, Moḥammad 'Alī k̄ān (1362š), *Safarnāme-ye Sadīd ul-Saltāneh*, ed. by Ahmad Eqtedari, Tehran: Beh Našr
 Sardar Zafar Bakhtiyari, Khosro Khan (1372š), *k̄āterāt-e Hokūmat-e Esfahān va Safar-e Farang*, ed. by Sīrus Sadvandian, in: *Tarīk-e Mo'āšer-e Iran*, vol. 5, Tehran: Institute for Research and Cultural Studies
 Serena, Carla (1362š), *Hombres et choses en perse*, Trans. by Ali Asghar Saeidi, Tehran: Zavvār
 Soleymani, karim (1379), *Alqāb-e Dore-ye Qāğār*, Tehran: Našr-e Nay.
 Sultan-Zade Avetis (1973), "Contemporary Iran", Trans. by T.N, in: *Asnād-e Tārīkī-ye jonbeš-e Kāregari, Sosial-Demokrāsi va Komonisti-ye Iran*, vol.4, Florence: Mazdak, available in:
https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/gunagun-ketab-soltanzadeh-4_0.pdf (8/9/2021)

Documents:

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-ye Mellī-ye Iran(Sākmā), Document no. 310/51731, available in: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5152430> (2022/3/23)
 Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-ye Mellī-ye Iran(Sākmā), Document no. 95/296/961, available in: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/4123855> (2022/3/23)
 Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-ye Mellī-ye Iran(Sākmā), Document no. 310/38740, available in: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5045600> (2022/3/23)
 Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-ye Mellī-ye Iran(Sākmā), Document no. 298/927, available in: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1467499> (2022/3/23)
 Topography Organization. Aerial photograph, (no.56 5001 169, no.56 5001 191, no.81 2840 2160)
 Topography Organization. Map of Rayy-1963, (no. 31A3- no.31A5), (no. 31B3- no. 31B5), (no. 31C3- no. 31C5), (no. 31D3- no. 31D5)

Journals:

Ahmadi, Abbasali; Alireza Enteshari Najafabadi (1401š), "Restoration of Palaces and Gardens of Isfahan During the Seljuk Era", *Moṭāle'āt-e Tārīk-e Farhangi*, no.53, pp. 1-25
 Ebrahimi, Maryam (1401š), "Šafā'īye Garden in Rey", *Mardomname*, no.20, pp. 248-273
 Eftekhari, Javad (1343š), "A beggar from the point of view of Iranian and French criminal law", *Kāmun-e Vokalā*, no.89, pp. 147-180.
 Gholamnejad, Mohammad; Hanachi, Piruz (1391š), "Šafā'īye Garden in Rey, a special example of an Iranian garden", *Asar*, no.55, pp.79-90
 Mohit Tabatabaei, Seyed Ahmad (1366š), "Gonbad-e Solṭān yā Gūr-e Darvīš", *Keyhān-e Farhangi*, no.47, pp.20-23
 Safinejad, Javad (1387š), "Human geography in conversation with Javad Safinejad", ed. by Mahdi Parvinzad, *Keyhan-e Farhangi*, no.264-265, pp.5-19
 Shahsavari, Abu al-Hasan (2004), "Haj Mohammad Kazem Malek-ul-Tojjar", *History Research Journal*, No. 1, pp. 20-9
 Shamsabadi, Hasan (1389š), "The Revolt of Goharshad", *Historical Studies No. 29*, pp. 114-141
 "Safarnāme-ye Tehrān be Šīrāz-e Nezām ul- Molk" (1344š), ed. by Iraj Afshar, *Farhang-e Irānzamīn*, no.13, pp.189-278.